

УДК 327:334.734

Ушкаренко Ю.В.

*доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри економічної теорії
Херсонського державного університету***ДОСВІД ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИРОБНИЧОЇ КООПЕРАЦІЇ
В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН****EXPERIENCE OF PRODUCTION COOPERATION
IN AGRICULTURE FOREIGN COUNTRIES****АНОТАЦІЯ**

У статті розглянуто основні напрями і характер розвитку кооперації в зарубіжних країнах. Вивчено особливості організаційно-правової бази формування і функціонування кооперативних структур із проведенням оцінки її складників щодо доцільності використання зарубіжного досвіду. Виявлено, що досвід створення та функціонування кооперативних структур західноєвропейських країн є основою для визначення напрямів, форм і змісту його застосування в агропромисловому виробництві України.

Ключові слова: кооперація, виробнича кооперація, сільськогосподарська кооперація, кооперативний розвиток, досвід.

АННОТАЦІЯ

В статье рассмотрены основные направления и характер развития кооперации в зарубежных странах. Изучены особенности организационно-правовой базы формирования и функционирования кооперативных структур с проведением оценки ее составляющих относительно целесообразности использования зарубежного опыта. Выявлено, что опыт создания и функционирования кооперативных структур западноевропейских стран является основой для определения направлений, форм и содержания его применения в агропромышленном производстве Украины.

Ключевые слова: кооперация, производственная кооперация, сельскохозяйственная кооперация, кооперативное развитие, опыт.

ANNOTATION

The main directions of development and the nature of co-operation in foreign countries. The peculiarities of the legal bases of formation and functioning of the cooperative structures with the evaluation of its components with respect to the feasibility of using foreign experience. It was determined that the experience of creation and functioning of the cooperative structures of the Western European countries is the basis for determining the directions, forms and content of its application in agricultural production in Ukraine.

Keywords: cooperation, industrial cooperation, agricultural cooperation, cooperative development experience.

Постановка проблеми. Сільськогосподарські виробничі кооперативи практично не набули широкого поширення в країнах із розвинутою ринковою економікою і системою приватної власності на землю. Там, де вони виникали, це було пов'язано з кризовим станом аграрної економіки, потребами вирішення спільно тієї чи іншої проблеми розвитку виробництва і носило, як правило, регіональний або навіть локальний характер [1, с. 156–157]. Причини обмеженого поширення або недовговічності існування виробничих кооперативів у сучасному світі закладені у самій природі та непримирених протиріччях, на яких базуються принципи

їхньої діяльності. Джерелом основного з них є подвійне положення членів виробничого кооперативу. Усуспільнюючи для організації спільного виробництва землю і майно та беручи безпосередню участь у процесі виробництва, вони водночас виступають у двох взаємовиключних один одного якостях: з одного боку – це власники капіталу, з іншого – наймані працівники. Як власники капіталу, вони зацікавлені в отриманні найбільшого відсотка на цей капітал, а як наймані працівники, вони хочуть мати якомога вищу оплату за свою працю. Ця проблема характерна не лише для кооперативів, а й для інших колективних підприємств, в яких власники та працівники виступають в одній особі.

Дане протиріччя доповнюється повною протилежністю інтересів членів, які більше не працюють у кооперативі, але мають значні пайові накопичення, і тих, хто продовжує працювати. Перші не впливають на діяльність кооперативу і зацікавлені винятково в отриманні якомога вищого доходу на паї, а інші прагнуть до подальшого розвитку виробництва.

У виробничому кооперативі, що об'єднує велику кількість членів із різним рівнем кваліфікації, культури, інтелектуальним та етичним потенціалом, які виконують різні за значенням функції і мають різні уявлення про те, як повинні використовуватися прибутки в найближчій перспективі, ця проблема навряд чи задовільно вирішується. До того ж чим більший кооператив, тим вища в ньому роль керівний верхівки і менша для рядових членів можливість участі в ухваленні рішень із найважливіших питань життєдіяльності колективного виробництва. Проте в сучасних умовах розвитку ринкових відносин виробничі кооперативи, якщо вони є співтовариством членів – власників землі, прийнятні як перехідна організаційно-правова форма сільськогосподарського виробництва, що несе в собі значний потенціал.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням розвитку сільськогосподарської кооперації в аграрному секторі національної економіки присвятили свої дослідження вітчизняні економісти-аграрники, серед яких найсуттєвіший внесок зробили В. Гончаренко, Ф. Горбонос, Ю. Губені, В. Зіновчук, П. Канінський,

О. Крисальний, М. Малік, В. Месель-Веселяк, О. Могильний, Л. Молдаван, О. Онищенко, А. Пантелеймоненко, П. Саблук, І. Червен, Г. Черевко, В. Юрчишин та ін. Дослідження окремих аспектів кооперативних правовідносин у сільському господарстві здійснено вітчизняними науковцями-правознавцями В. Семчиком, Н. Титовою, В. Федоровичем, Ю. Шемшученком та ін. Для розвитку кооперації винятково важливо забезпечити беззастережне дотримання вироблених і перевічених світовою практикою основних принципів кооперації, досягти економічної зацікавленості кожного її учасника.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на важливе значення зарубіжного досвіду та можливого його застосування під час створення та функціонування кооперативних формувань в агропромисловому виробництві, його вивчення та узагальнення залишається поки що досить обмеженим предметом українських учених-економістів.

Мета статті полягає в узагальненні та соціально-економічній оцінці особливостей формування і функціонування кооперативних структур у сільському господарстві зарубіжних країн з обґрунтуванням реальних можливостей та господарської доцільності застосування їх досвіду в агропромисловому виробництві України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кооперативи виробників, позбавлені вказаних протиріч, довели свою високу ефективність, життєздатність і за відповідного правового й економічного забезпечення можуть служити гарантом конкурентоспроможності фермерських господарств та інших сільськогосподарських об'єднань. Розвиваючи економічну ринкову інфраструктуру у сфері продовольчого господарства, вони сприяють формуванню сільського капіталу, збільшенню матеріального надбання як окремих членів, так і кооперативу в цілому.

У сучасних умовах розвитку економіки актуальним є питання вивчення й узагальнення досвіду функціонування виробничої кооперації в сільському господарстві зарубіжних країн. Кожна країна має багато специфічних рис у розвитку кооперації. Великий інтерес викликає досвід виробничої кооперації в Німеччині.

Кооперативи Німеччини є партнерами середніх підприємств в аграрному секторі й мають на меті надання підтримки господарствам і економічній діяльності своїх членів за допомогою ведення спільного кооперативного підприємства [2, с. 280]. Основним завданням кооперативу є досягнення господарських успіхів у тій чи іншій сфері підприємницької діяльності та сприяння розвитку членів кооперативу, а також захист інтересів власних господарств із метою збереження на тривалий період можливості надання підтримки своїм членам. Кожний п'ятий німець є членом кооперативу або знаходиться в яких-небудь господарських відносинах із кооперативом.

Німецькі кооперативи в сільському господарстві з'явилися у ХІХ ст. Після реформи Штайна-Гарденберше селяни стали власниками землі, яку раніше лише обробляли та за яку їм залишалося відшкодувати колишньому господарю компенсацію. Ф. Райффайзен проголосив у 1847 р. у Вайербаше/Вестервальд створення першого об'єднання з надання підтримки бідному сільському населенню. Це об'єднання на принципах добродійності ще не було кооперативом, проте воно стало початком для подальшої кооперативної діяльності Райффайзена. Перший кооператив, який найповніше відповідав ідеї самопомогі, був заснований Ф. Райффайзенем у 1864 р. в Геддесдорфі. Даний кооператив називався «Геддесдорфська кредитна каса» [2].

Приблизно в цей же час, але незалежно від Райффайзена, Г. Шульце-Делітч проголосив акції допомоги як реакцію на події 1846–1847 рр. Він розумів, що повинні бути створені відповідні умови для самопомогі в економічній сфері ремісників. Досягти цього можна було на основі об'єднання дрібних неконкурентоспроможних господарств і підприємств в єдине співтовариство. На принципах самопомогі, самоврядування й самовідповідальності Г. Шульце-Делітч заснував свої перші «сировинні асоціації», а в 1850 р. створив перше «об'єднання за поданням авансів» – прототип сучасних народних банків.

У подальші десятиліття ідея кооперації розповсюдилась у всій Німеччині. Окремо один від одного сільські кооперативи Райффайзена і промислові кооперативи Шульце-Делітча все більш розвивали свої кооперативні структури та залучали все більше членів. Як сільські, так і промислові кооперативи об'єднувались у союзи, завдання яких полягало в обслуговуванні й консультуванні кооперативів.

Важливим етапом у кооперативному розвитку було видання в 1889 р. закону про кооперацію, який вимагав від кооперативу підлягати обов'язковим аудиторським перевіркам. Уже до ухвалення закону кооперативні союзи ввели аудиторські перевірки на добровільній основі. У 1934 р. аудиторське право було передано виключно кооперативним союзам.

Після 1945 р. система кооперації одержала свій розвиток в обох частинах Німеччини відповідно до діючої політичної системи й економічного устрою. У ФРН первинні кооперативні структури реорганізовувались у незалежні локальні кооперативи та союзи. У НДР кооперативи стали частиною соціалістичної планової економіки й тим самим перетворилися на знаряддя держави [2; 6]. Поступово в сільському господарстві в ході вилучення та колективізації були введені виробничі кооперативи, сільськогосподарські великі підприємства, які за своєю суттю кооперативами не були. Це торкнулось і промислових кооперативів, і селянських торгових кооперативів, які займалися банківськими операціями. Разом із кооперативними касами

для ремесла та промислу вони були частиною державної банківської монополії і, як результат, не були незалежними інститутами.

В обох кооперативних системах (Райффайзен і Шульце-Делітч) у західній частині Німеччини в 60-х роках виникла ідея доцільності об'єднання обох організацій на основі спільності ідейних і правових передумов, а також постановки мети й господарського розвитку. Переговори двох головних союзів у 1972 р. привели до створення єдиної кооперативної організації з головним союзом і трьома федеральними союзами [4].

Сьогодні система кооперації представлена кооперативами трьох рівнів. На первинному, або місцевому, рівні знаходяться сільські товарні й обслуговуючі кооперативи, кредитні кооперативи та промислові обслуговуючі кооперативи. Останні переважно активні на регіональному й навіть на національних рівнях. Кооперативи первинного рівня створили собі, відповідно до виробничих сфер, центральні кооперативи на регіональному рівні. Ці центральні кооперативи діють на користь кожного окремо взятого кооперативу. Центральні кооперативи в регіонах створили відповідні установи на федеральному рівні. Первинних кооперативів організовано близько 4,2 тис., центральних – 33, федеральних – чотири. Центральні кооперативи в регіонах створили відповідні установи на федеральному рівні [3, с. 60].

У всіх сферах німецької кооперативної системи за останні півстоліття відбулися помітні структурні зміни. Для того щоб кооперативи могли закріпити своє положення в конкуренції, що посилювалася, як економічно стабільні установи, скрізь, де це необхідно й доцільно, були створені об'єднання та союзи кооперативів. Завдяки цьому розширилися можливості раціоналізації, зниженню витрат, а продуктивність кооперативів значно підвищилася.

Із країн Азії та тихоокеанського регіону, де набула розвитку виробнича кооперація, можна виділити Ізраїль, в якому кооперативний сектор є опорою сільського господарства, а кібуци й мошави – яскравими прикладами кооперативних об'єднань. Велику зацікавленість викликає досвід розвитку кооперації у цій країні, і тому є необхідність більш детально зупинитися на цьому питанні.

У 1909 р. група молодих єврейських іммігрантів з українського міста Ромни одержала в сумісну обробку 300 га землі на південному березі Тінеріадського озера. Так була утворена перша сільськогосподарська комуна (кібуц) «Дганія», покладено початок різним формам кооперативного руху [2]. Неоднорідність подальших хвиль імміграції зумовила розгалуження кооперації на два основні напрями – рухи кібуци й мошав, що має свою внутрішню диференціацію за соціальними, політичними та

Таблиця 1

Особливості розвитку сільськогосподарської кооперації в Ізраїлі

Показники	Види кооперативних поселень		
	Кібуц	Мошав-овдім	Мошав-шитуфі
Визначення	поселення-комуни сільського типу, економічно й адміністративно самостійні підприємства, якими управляють і володіють члени поселення	поселення засноване на сумісному володінні сільськогосподарськими машинами і збуті продукції зі збереженням приватної власності на майно чи володіння ним	поселення, яке становить перехідну форму за ступенем усупільнення власності й виробництва між кібуцами та збудованими кооперативами мошав-овдім
Як одна з кооперативно-організаційних структур аграрного сектора Ізраїлю становить	великомасштабний спосіб ведення сільського господарства	невелику сімейну ферму	
Реєстрація	як кооперативне товариство і є колективним членом кооперативної асоціації «Хеврат гоавдим»		
Вищий орган управління	загальні збори		
Члени	обробляють землю самостійно, без використання найманої праці і лише для тих потреб, які вказано в орендному договорі	наймана робоча сила, самостійно розпоряджається своїми доходами	
Розташовані на землі	яка знаходиться в державній власності		
Власність на засоби виробництва і організація праці	колективна	приватна й індивідуальна	колективна
Оплата праці	розподілення	за результатами праці	пропорційно числу членів сім'ї
Збут продукції	відбувається централізовано		
Спеціалізація	рільництво, молочне і м'ясне тваринництво	спеціалізоване вирощування культур (цитрусові, овочі, баштанні, квіти), молочне тваринництво і птахівництво	

Джерело: складено на основі [2]

релігійними мотивами. Нині сільськогосподарська кооперація в Ізраїлі представлена трьома видами кооперативних поселень: кібуци, мошав-овдїм і мошав-шитуфі (табл. 1). Кожне поселення реєструється як кооперативне товариство і є колективним членом Загальної кооперативної асоціації «Хеврат гаовдїм». Водночас кожний мешканець кооперативного поселення є індивідуальним членом Гїстадрута, найкрупнішого профспілкового об'єднання Ізраїлю.

У 1925 р. більшість кібуців визнали принцип автономії, що став основою розвитку сільських комун. У результаті кожен кібуц став економічно й адміністративно самостійним підприємством, яким володіли й управляли члени поселення. Кібуци мають право об'єднуватись у федерації. Керівні органи федерацій не можуть розпоряджатись людськими і фінансовими ресурсами комун, втручатись в їхню господарську діяльність. Ізраїльські кооператори не пішли шляхом централізованого планування сільськогосподарського виробництва й завдяки цьому уникнули негативного досвіду колективізації радянських селян.

Конкуруючою з кібуцами формою сільськогосподарської кооперації стали мошави. Розвиток різних видів кооперативних поселень був пов'язаний із неоднорідністю імміграції. У 30-ті роки до Палестини прибули біженці з Німеччини, в яких був досвід приватного підприємництва та які не прагнули до соціальних експериментів [2, с. 302]. Частина цих поселенців орендувала ділянки землі для створення сімейних ферм. Фермери проживали групами, утворюючи населені пункти, де відразу налагоджувалася кооперація в постачанні засобами виробництва та збуті продукції, тобто створювався мошав-овдїм. Водночас виник третій вид кооперативних поселень – мошав-шитуфі (колективне поселення). Таким чином, у 20–30-ті роки склалася структура сільськогосподарської кооперації, яка до теперішнього часу не зазнала помітних змін.

У кібуцах проживає всього 2,6% населення Ізраїлю, або 3,4% його єврейської частини [2, с. 303]. Але для Ізраїлю вони стали одним із національних інститутів, що зіграли історичну роль у будівництві держави. Кібуц є самостійною самоврядівною організацією. Він управляється загальними зборами своїх членів, які обирають секретаріат і кілька комісій для керівництва поточними справами. Член кібуцу забезпечується всім необхідним для нормальної життєдіяльності на досить високому рівні. Кібуц задовольняє потреби своїх членів у продуктах харчування, одязі, житлі, освіті тощо. При цьому доходи в індивідуальному порядку серед членів кібуцу ні в грошовій, ні в натуральній формі не розподіляються.

Земля в Ізраїлі знаходиться в державній власності. Державні органи контролюють систему землекористування, передаючи землі в оренду. Орендна плата невисока, тер-

мін оренди – 49 років із можливістю подальшого продовження [2, с. 304]. Земля здається в оренду як колективним господарствам, так і індивідуальним фермерам. На основі колективної оренди державні органи підтримують різні типи кооперативних об'єднань, надаючи їм допомогу у фінансуванні, постачанні засобів виробництва, збуті продукції, сприяючи тим самим зміцненню виробничої бази й вирішенню соціальних питань.

Відповідно до орендного договору земля кібуцу не може бути розділена між членами комуни або в разі її розпуску стати засобом отримання іпотечного кредиту. Члени кібуцу зобов'язані обробляти землю самі, без використання найманої праці й лише для тих потреб, що зазначені в орендному договорі. Якщо кібуц орендував землю під поля, плантації, ферми, то промислове підприємство він може вести тільки з відома власника землі, тобто держави. Якщо за рішенням членів кібуцу комуна розпускається, земля й усі основні фонди переходять до відання Єврейського агентства, яке передає їх новостворюваним комунам. Цими обмеженнями держава прагне зберегти суспільний характер поселень, що створюються на національних землях.

Під час утворення кібуцу на першому етапі будуються господарські об'єкти, створюється необхідна інфраструктура. На ці цілі кошти виділяє Єврейське агентство у вигляді довгострокових пільгових позик. Умови платежів для кібуцу більш пільгові, ніж на ринку позикового капіталу Ізраїлю. Починаючи з 60-х років ХХ ст. фінансуванням і будівництвом житлових і громадських будівель у кібуцах займається державний орган – Міністерство будівництва.

Другий етап починається з передачі створеного кібуцу у ведення Міністерства сільського господарства. Завдання міністерства полягає в наданні допомоги як кооперативам, так й індивідуальним фермерам у здійсненні проєктів розвитку виробництва. Кошти, що виділяються з держбюджету, міністерство направляє кооперативам у вигляді пільгових кредитів і субсидій на інвестиційні цілі. Державні асигнування досягають 60–70% від суми, необхідної для здійснення проєкту. Решта коштів або забезпечуються за рахунок власного бюджету, або виділяються комерційними банками [4; 2].

Кібуц залишається найбільш ефективним видом господарства в аграрному секторі Ізраїлю. Ще в 70-х роках рівень продуктивності праці в кібуцах знаходився на рівні фермерських господарств високорозвинутих країн Західної Європи, але був нижчий, ніж у США, за винятком молочного тваринництва, в якому досягнуті рекордні світові показники. Чистий дохід на одного зайнятого в кібуцах був на 20% вищим, ніж у середньому по сільському господарству Ізраїлю [2, с. 306].

Забезпечуючи зайнятість 23% сільськогосподарських працівників країни, маючи в сво-

ему розпорядженні 35% оброблюваної площі, 27% основних фондів у сільському господарстві (32% тракторів, 37% комбайнів), кібуци виробляють 40% сукупної продукції й одержують 42% валового доходу сільського господарства Ізраїлю [2, с. 306].

Кібуци є незвичайною для економічно розвинених країн формою сумісного мешкання й господарювання, тому виникає питання, яким чином у надрах ринкової економіки досягає успіху організаційна структура, логіка розвитку якої, здавалося б, знаходиться в прямій суперечності з господарськими принципами, які лежать в основі реального ринку. Насправді, у кібуцах відсутня основна умова ефективної економічної діяльності – пряма матеріальна зацікавленість працівника в результатах своєї праці.

Усі види ізраїльських кооперативів, включаючи кібуци, у своїй повсякденній господарській діяльності спираються на розгалужену мережу споживчих, переробних, збутових та інших кооперативних об'єднань. Постачальницько-закупівельні кооперативи не тільки поставляють кібуцам і мошвам техніку, корми та добрива, а й займаються зберіганням, переробкою та збутом сільськогосподарської продукції.

Якщо кібуц як одна з кооперативно-організаційних структур аграрного сектора Ізраїлю представляє великомасштабний спосіб ведення сільського господарства, то друга кооперативно-організаційна структура – мошав – це спосіб господарювання невеликого сім'єю фермера. У 1990 р. на один мошав-овдїм припадало в середньому 278 га оброблюваної землі. У мошавих застосовується наймана робоча сила, кооператори самостійно розпоряджаються своїми доходами. Вони також мають свої міжкооперативні об'єднання, основними з яких є «Мошавім мувмент», «Хаеполь хамірахі», «Халхуд хаклаї», у 1990 р. вони об'єднували, відповідно, 60, 18 і 10% населення мошавів [2, с. 309; 6]. Мошави мають і сумісні виробничі одиниці, тобто крім комплексного обслуговування фермерів, вони розвивають і виробничу кооперацію. Сумісні виробничі одиниці створюють близько 14% валової продукції мошавів.

Розвинена виробнича кооперація в аграрній сфері Ізраїлю відрізняє його від більшості країн Заходу, де виробничі кооперативи не набули істотного поширення. Кібуци та мошави домінують у сільськогосподарському виробництві Ізраїлю. На їхню частку припадає близько 70% орної землі, 74% основних сільськогосподарських фондів, близько 80% агропродовольчої продукції [2, с. 309; 7].

Вивчаючи досвід сільськогосподарської кооперації в Ізраїлі та порівнюючи його з досвідом інших країн, необхідно враховувати особливості, що наклала відбиток на кооперативний рух. На відміну від європейських країн кооперація в Ізраїлі розвивалася не тільки як засіб захисту трудящих від експлуатації з боку круп-

ного капіталу й підвищення рівня накопичення в господарствах, що об'єдналися. Кооперативні поселення могли краще вирішувати проблеми оборони в ході конфліктів із місцевим арабським населенням, вони служили оптимальною формою організації переселенців для освоєння безводних земель і гармоніювали з релігійними канонами.

У країнах Західної Європи й інших континентів світу дрібні землевласники не пішли шляхом об'єднання своїх земельних ділянок і частини майна для спільної організації виробництва сільськогосподарської продукції. Технологія фермера щодо переваг приватної форми власності на землю і майно порівняно з кооперативною під час здійснення індивідуальної приватної форми організації використання його власної землі та засобів праці стала основним стримуючим фактором масового виникнення та розвитку фермерської виробничої кооперації в зарубіжних країнах. Сучасні сільськогосподарські виробничі кооперативи в зарубіжних країнах світу функціонують лише в силу певних причин: менталітету нації, способу ведення сільського господарства, релігійних переконань тощо.

Висновки. Досвід створення та функціонування кооперативних структур західноєвропейських країн є основою для визначення напрямів, форм і змісту його застосування в агропромисловому виробництві України. На нинішньому етапі розвитку аграрного сектора економіки важливо найбільш повно використати досвід зарубіжних країн у розвитку сільськогосподарської кооперації і разом із тим обґрунтовано підходити до реального стану в країні.

Якщо в зарубіжній практиці не склались умови для широкого застосування кооперації у виробництві сільськогосподарської продукції, для створення й розвитку виробничих кооперативів, то в Україні такі умови реально існують. Значна частина власників земельних часток і майнових паїв вибрала саме сільськогосподарську виробничу кооперацію прийнятною формою організації виробництва. Сільськогосподарська виробнича кооперація є найбільш зрозумілою для селян формою суспільного виробництва. І що дуже важливо – вона може реально забезпечити захист членів кооперативу, створювати умови для соціального розвитку українського села.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Гутман Г.В. Формы кооперативного движения в условиях рыночных реформ : [монография] / Г.В. Гутман [и др.]. – М. : Дашков и К, 2003. – 384 с.
2. Ткач А.В. Сельскохозяйственная кооперация / А.А. Ткач ; 3-е изд., испр. и доп. – М. : Дашков и К, 2005. – 364 с.
3. Минаков И.А. Кооперация и агропромышленная интеграция в АПК / И.А. Минаков – М. : Колос С, 2007. – 264 с.
4. Сахарова Д.Б. Истории и теория кооперативного движения : [учеб. пособ.] / Д.Б. Сахарова, И.С. Котов ; 2-е изд., испр. – Минск : Новое знание, 2009. – 279 с.

5. Бурачек І.В. З досвіду сільськогосподарської кооперації в Німеччині / І.В. Бурачек // Вісник Полтавського ДСГІ. – 2001. – № 5–6. – С. 111–113.
6. Бурачек І.В. Класифікація та розвиток форм виробничої кооперації в сільському господарстві / І.В. Бурачек // Економіка АПК. – 2003. – № 4. – С. 55–60.
7. Волик А.М. Економічний механізм діяльності кооперативних формувань у зарубіжних країнах / А.М. Волик // Економіка АПК. – 1998. – № 1. – С. 90–95.
8. Зіновчук В.В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В.В. Зіновчук ; вид. 2-ге, доп. і перероб. – К. : Логос, 2001.– 380 с.